

Щербаків Ярослав Ігорович,
кандидат філологічних наук, старший викладач
кафедри східних мов і перекладу Інституту
філології Київського університету
імені Бориса Грінченка
ORCID 0000-0001-9396-8464
Shcherbakovyaroslavkafedra@ukr.net

ТЕОРІЯ ІНДІЙСЬКОГО САНСКРИТСЬКОГО ПОХОДЖЕННЯ КИТАЙСЬКОЇ ДРАМИ ЧЖУЦЗЮЙШО У КОНТЕКСТІ СТУДІЙ ІСТОРІЇ КУЛЬТУРИ СХОДУ

Мета роботи полягає у висвітленні процесу впливу санскритської драми на процес ґенезису традиційної китайської драми, введення до україномовного наукового обігу ряд відомостей з історії культури Китаю, що доступні лише сучасною та давньою китайською мовою. **Методологія дослідження** полягає у застосуванні історичного, структурного, типологічно-компаративного методів дослідження. Зазначений методологічний підхід дозволяє розкрити та піддати аналізу вплив індійської санскритської драми на формування китайської драми. **Наукова новизна** роботи полягає у всебічному висвітленні проблеми ґенезису китайської традиційної драми в контексті індійського впливу на формування жанрової парадигми китайської традиційної драми, а також систематизації матеріалу, поданого китайськими дослідниками китайською мовою, досі не перекладеного українською мовою та, здебільшого, не введеного до наукового обігу у рамках англійськомовного літературознавчого та культурологічного дискурсу. **Висновки.** Сама ідея драматичного дійства зародилася на теренах Індії, згодом, у першому тисячолітті нашої ери індійська санскритська драма була експортована на територію Східного Туркестану та на територію південно-східної Азії. Згодом уйгурський театр мав безпосередній вплив на формування китайського цивілізаційно-культурного середовища, що можна вважати доведеним в контексті фактичного матеріалу, наведеного у роботах китайських дослідників, систематизованого та поданого вище. Індійська драматургія мала безпосередній вплив на процес формування жанрової парадигми китайської драми, зокрема структури та системи амплуа. Існує ряд китайських драм, у яких присутні мотиви китайського буддизму.

Ключові слова: драма, Китай, індійський театр, уйгурський театр, буддизм.

Щербаків Ярослав Ігорович, кандидат филологических наук, старший преподаватель кафедры восточных языков и перевода Института филологии Киевского университета имени Бориса Гринченко

Теория индийского санскритского происхождения китайской драмы чжуцзюйшо в контексте исследований истории культуры Востока

Цель работы заключается в раскрытии процесса влияния санскритской драмы на процесс генезиса традиционной китайской драмы, введение в украиноязычный научный оборот ряд сведений по истории культуры Китая, которые доступны только на современном и древнем китайском языке. **Методология исследования** заключается в применении исторического, структурного, типологически-сравнительного методов исследования. Указанный методологический подход позволяет раскрыть и подвергнуть анализу влияние индийской санскритской драмы на формирование китайской драмы. **Научная новизна работы** заключается в всестороннем освещении проблемы генезиса китайской традиционной драмы в контексте индийского влияния на формирование жанровой парадигмы китайской традиционной драмы, а также систематизации материала, поданного китайскими исследователями на китайском языке, до сих пор не переведенного на украинский язык и большей части не введенного в научный оборот в рамках англоязычного литературоведческого и культурологического дискурса. **Выводы.** Сама идея драматического действия зародилась на территории Индии, впоследствии, во времена первого тысячелетия нашей эры индийская санскритская драма была экспортирована на территорию Восточного Туркестана и на территорию юго-восточной Азии. Впоследствии, уйгурский театр имел непосредственное влияние на формирование китайского цивилизационно-культурной среды, что можно считать доказанным в контексте фактического материала, приведенного в работах китайских исследователей, систематизированного и представленного выше. На процесс формирования жанровой парадигмы китайской драмы, в частности структуры системы амплуа индийская драматургия имела непосредственное влияние, также индийского влияния претерпела структура фабулы драмы, существует значительный ряд китайских драм, в которых присутствуют мотивы китайского буддизма.

Ключевые слова: драма, Китай, индийский театр, уйгурский театр, буддизм.

Shcherbakov Yaroslav, Doctor of Philosophy (Philology), Senior Lecturer, Department of Oriental Languages and Translation, Institute of Philology, Borys Grinchenko Kyiv University

The theory of the Indian Sanskrit origin of the Chinese drama of Zhuji in the context of the historical studies of the Oriental Culture

The purpose of the article is to illuminate the influence of Sanskrit drama on the process of traditional Chinese drama genesis, to introduce into a Ukrainian-language scientific turn of a series of information on the history of Chinese culture that is only available in modern and ancient Chinese. **The research methodology** is to use a combination of historical, structural, typological-comparative research methods. This methodological approach allows us to reveal and analyze the influence of the Indian Sanskrit drama on the formation of Chinese drama. **The scientific novelty** of the work lies in the comprehensive coverage of the problems of the genesis of the Chinese traditional drama in the context of the Indian influence on the formation of the genre paradigm of Chinese traditional drama, as well as the systematization of material provided by Chinese researchers in Chinese, which has not yet been translated into the Ukrainian language and, in most cases, not entered into a scientific rush within the framework of the English literary criticism and cultural discourse. **Conclusions.** The idea of a dramatic action originated in India, and later, during the first millennium AD, the Indian Sanskrit drama was exported to the territory of East Turkestan and to the territory of Southeast Asia. Subsequently, the Uighur theater had a direct influence on the formation of the Chinese civilizational and cultural environment, which can be considered proven in the context of the actual material presented in the works of Chinese researchers, systematized and presented above. In the process of forming a genre paradigm of Chinese drama, in particular, the structure of the system of the role of Indian drama had a direct influence, as well as Indian influence was the structure of drama, there is a significant number of Chinese dramas, which present the motives of Chinese Buddhism

Key words: culturological scientific paradigm; man; culture; methodological approaches.

Актуальність дослідження. Аналізуючи походження китайської літературної драми, необхідно врахувати роль та місце Китаю у світовому культурному та літературному процесі, а також ряд факторів глобального крос-культурного впливу на формування китайської культурної моделі та китайського цивілізаційного простору. Генезі китайської літературної драми сприяли ряд чинників, що є неочевидними як для носіїв китайської культури, так і для багатьох дослідників китайського культурно-цивілізаційного простору. Концепція санскритського походження китайської драми в роботах китайських літературознавців отримала стале термінологічне визначення *чжуцзюшо*. Ця концепція знайшла розвиток у наукових працях Сюй Дішаня, Чжень Чженьдо, Айданьму Юйсайінь, багатьох інших китайських та закордонних дослідників, але на жаль, не широко представлена як у вітчизняному дослідженні культурної спадщини сходу, так і у сучасному сходознавстві в цілому.

Мета дослідження полягає у висвітленні процесу впливу санскритської драми на процес генези традиційної китайської драми, введення до україномовного наукового обігу ряд відомостей з історії культури Китаю, що доступні лише сучасною та давньою китайською мовою.

Аналіз досліджень і публікацій. Теоретичну базу дослідження складають роботи видатних китайських дослідників Сюй Дішаня («Вплив принципів будови санскритської драми на китайську»)[1], Чжен Чженьдо («Історія китайської літератури»)[7], Ван Говей («Історія Сунської та Юанської драматургії»)[6], Бен Ляо («Від санскритської драми до драми *суцзян...*»)[2], Айданьму Юйсайінь («Уйгурський театр»)[5], Ген Шиміня [4], Чен Хуна [10].

Виклад основного матеріалу. Питання індійського походження китайської драми було вперше розглянуто у статті китайського вченого, письменника, літературознавця Сюй Дішаня «Вплив принципів будови санскритської драми на китайську», опублікованої у 1925 році [1]. На думку Сюй Дішаня, генеза китайської драми пов'язана з розповсюдженням буддизму Махаяни в Китаї через територію Східного Туркестану. Санскритська драма разом з буддизмом Махаяни поширилася на території Східного Туркестану за часів династії Хань (206 р. до н. е. – 220 р. н. е.). Це судження знаходить своє підтвердження у роботах китайського дослідника Бен Ляо. У дослідженні Бен Ляо «Від санскритської драми до драми *суцзян...*» вчений пропонує наступну схему формування драматургії в Китаї [2]: Санскрит – тохарська мова – уйгурська мова – китайська мова. Цей шлях формування китайської літературної драми, на нашу думку, може розкрити феномен формування китайської літературної драми.

Робота Сюй Дішаня базувалася на основі цілого ряду сучасних автору археологічних знахідок. У 1911 році німецький археолог Генріх Людерс на території Східного Туркестану знайшов рукописи санскритських драм, які в 1911 році були опубліковані в Берліні у виданні «Bruchstücke buddhistischer Drame : H.Lüders, Bruchstücke buddhistischer Dramen. Kleinere Sanskrit-Texte» [3]. Серед них повністю збереглися тексти драм Асвагоши Шаріпутрапракарана, драма Кальпанамандітика Кумаралати та три тексти без назви. Рукописи були записані на бересті туркестанським різновидом писемності брахмі, індійським брахмі доби Гупта та брахмі змішаного типу. Ця знахідка засвідчила наявність індійської драми на території Східного Туркестану в період I–V ст. н. е. Серед знайдених текстів найзначніше місце займає текст Шаріпутрапракарана, адже це найдавніша драма давньоіндійського театру, що збереглася до наших днів. Фабулу драми присвячено життю Шаріпутри та Маудгалаяни, найвидатніших учнів засновника буддизму Гаутама Шак'ямуні.

Підтвердження наявності індійського театру на теренах Піднебесної імперії маємо і у цілому ряді більш пізніх археологічних знахідок. У 1957 році на території автономного району КНР Сінцзяну (Східного Туркестану) в місті Хамі був знайдений повний текст драми жанру *натака* Maitrisimiti [4]. Маємо зазначити, що невеликі уривки аналогічного тексту драми Майтрисаміті були знайдені ще на початку XX століття археологом А. фон Ле Коком. Текст було укладено тохарським письмом, яке використовувалося на території Східного Туркестану з III по VII століття нашої ери, також був перекладений давньоуйгурською мовою. Драма складалася із передмови та двадцяти п'яти актів. Теоретично, текст драми датований V-VI ст. Обсяг знайденого тексту драми становив 293 сторінки. П'єсу було укладено за мотивами класичного тексту північного буддизму Maitreya-Vyākaraṇa. Драма Майтрисіміті була присвячена одному з головних персонажів північного буддизму – Будді майбутнього Майтреї (санскр. Любов), за мотивами буддійських легенд про життя будди Майтреї. Оскільки драма Майтрисаміті мала надзвичайно сильний вплив на становлення уйгурської драматургії та китайського театру і літературної драми, історії відкриття тексту з Хамі присвячено дослідження Ген Шиміня («Драма Майтрисаміті на давньоуйгурською мовою» [4].

Факти впливу уйгурського театру на китайську театральну традицію наводить Айданьму Юйсайінь у статті «Уйгурський театр» [5]. У 862 році імператор Тайцзун відбув з візитом до правителя уйгурів, і повернувшись, описав яскраві театралізовані дійства, які відбувалися впродовж семи днів і в яких брали участь діти правителя уйгурів [190]. Наступна згадка про уйгурський театр віднаходиться у записах посла держави Цзінь («записки історика півночі»), який під час візиту до Східного Туркестану у 1221 р. здивований рівнем розвитку уйгурського театру. Невдовзі, саме в державі Цзінь, (1115–1234) формуються перші жанри китайської драми: *чжуундяо* та *цзацзюй*. За доби Тан (618–907) є відомості про популярні в тогочасному Китаї короткі театралізовані сценки уйгурського походження, які мали назву *хусі*. Отже, можна сміливо говорити про уйгурське посередництво у впливі індійсько-буддійської драматургії на формування китайської драматургії [5].

Значний внесок до теорії індійського походження китайської традиційної драми було зроблено у науковій роботі видатного дослідника китайської культури та літератури Чжен Чженьдо «Історія китайської літератури» [7; 8]. Двома магістральними векторами впливу індійського мистецтва на процес генези китайського театру та драматургії Чжен Чженьдо вважає Великий шовковий шлях та Південний шлях через Індокитай та Південно-Східну Азію, що в ті часи була заселеною багатьма народами. У період XII – XIII століття театр та драматургія були особливо розвинутими в Південній Азії, а торговельні зв'язки з Індокитаєм та південною Азією, згідно з описом буддійського ченця Фа Сяна, були дуже тісними. Серед індійських рукописів у Китаї, що фізично підтверджують наявність контактів, особливо цінним відкриттям був санскритський рукопис драми «Шакунтала», знайдений у монастирі на горі Тяньтай на півдні Китаю та ряд рукописів, в яких повідомлялося про індійські вистави під назвою *чуаньцзі* [8,442]. З точки зору Чжен Чженьдо, п'єси китайського театру в період XII–XIII ст. поділялися на два основні жанри: *чуаньцзі* та *цзацзюй*. В основу *чуаньцзі* лягли народні арії південного Китаю «*наньцюй*», в основу гармонії *цзацзюй* лягли арії населення північного Китаю «*бейцюй*» [8, 442; 9,217–220]. У дослідженні «Історія китайської літератури» Чжен Чженьдо полемізує з іншим дослідником китайського театру – Ван Говеєм, видатним китайським науковцем, автором фундаментального, але дещо реферативного, дослідження «Історія сунської та юанської драми», укладеного давньокитайською мовою та виданого у 1912 році [6]. В цілому, Ван Говей притримується суто автономного походження та розвитку китайського театру. Але, водночас, Ван Говей наводить цінні відомості щодо індійського впливу на формування китайської драматургії. У дослідженні Ван Говея зазначено, що в період Північних та Південних династій (420–589 рр.), починаючи саме з часів династії Вей (386–535 рр. н. е.), спостерігається сильний іноземний вплив на формування китайського театру. До початку доби Тан можна простежити численні культурні контакти Китаю в галузі драматургії та театру з країнами індобуддійської культури, зокрема Індії, Таїланду, Аньго, Кучою.

На думку Чжен Чженьдо, достатньо примітивні жанри народного комічного театру та релігійні містерії не могли сильно вплинути на формування розвинутої драми: *чуаньцзі* розвивався під індійським впливом, в свою чергу жанр *цзацзюй* виник під впливом *чуаньцзі* та північної арії *бейцюй*, на формування якої значно вплинуло буддійське мистецтво та індійська музика. Одна з перших п'єс, що потрапили з Індії в Китай, мала назву «Цінський князь знищує військовий порядок», яку відомий буддійський мандрівник, учений та перекладач Сюаньцзан, побачив в Індії при дворі місцевого князя, записав та переклав китайською мовою. У дослідженні «Історія китайської літератури» Чжен Чженьдо вказує, що вистава, привезена Сюаньцзанем, була далеко не єдиною, що п'єси потрапляли з Індії до Китаю через Східний Туркестан [8].

Чжен Чженьдо присвятив четвертий розділ другої частини «Історії китайської літератури» дослідженню впливів буддизму на китайську літературу. На думку Чжен Чженьдо, структурованість буддійського вчення мала сильний вплив на систематизацію народних вірувань Китаю, буддизм опосередковано вплинув на всю фольклорну, фантастичну, містичну та релігійну прозу Китаю, починаючи з перших століть нашої ери.

У роботі «Історія китайської літератури» вчений розглядає наступні паралелі між китайською та санскритською драмою [8]. По-перше, як у санскритській драмі, так і в китайській драмі важливе значення мали арії. В драмах жанру *цзацзюй* в аріях *цюй* розкривався характер, світогляд та почуття головних героїв драми. Як в китайській, так і в санскритській драмі роль сюжетних зв'язок між аріями відіграють репліки. В цілому, дане твердження буде справедливим порівнюючи жанрову типологію драматичних дійств більшості народів світу, але, маємо зазначити, що до періоду XII – XIII ст. подібних дійств не було.

По-друге, Чжен Чженьдо виділяє наступний паралелізм між амплуа китайської та індійської драматургії: аналогом чоловічого амплуа санскритської драми *Nayaka* у китайській драмі виступає чоловіче персонаж *шен*; аналогом жіночого амплуа санскритської драми *Nayika* в *цзацзюй* виступає жіноче амплуа *дань*; аналогом амплуа чоловічого персонажу санскритської драми *Vidusaka* у драмі *цзацзюй* є амплуа *чоу* (коміка) та амплуа *цзін*, амплуа «харизматичного персонажу» (зазвичай судді, імператора, чиновника) [8]. Фактично, до XII століття розвинутої системи акторських амплуа у китайській драмі не існувало, отже, в первинній систематизації амплуа китайської драми Чжень Чженьдо вбачає відчутний зовнішній вплив, з чим, безпосередньо можна погодитись.

По-третє, на думку науковця, можна знайти паралелі в структурі китайської та санскритської драми. Як в китайських драмах *цзацзюй*, так і в індійській драматургії основній дії драми передують пролог. Зазвичай драма *цзацзюй* складається з чотирьох або шести актів, кульмінація дії припадає на передостанній акт. Епілог драми *цзацзюй*, як і епілог санскритської драми, має моралістичний характер, що є характерним і для індійської драматургії. Фактично, до XII-XIII століття китайський народний театр був представлений переважно одноактними сценками, здебільшого розважального характеру і без складної структури, літературного сюжету. Це вказує на вплив структури індійської драми на сюжети *цзацзюй*, враховуючи те, що фактів прямих контактів між китайською драматургією та драматургією європейських або інших світових культур до XVIII століття ми не маємо. Отже, припустити якісь інші зовнішні впливи, окрім впливу санскритської культури на творчість китайських літераторів у досліджуваній період, ми не можемо.

Наступна паралель між санскритською та китайською драми полягає у стилістичних особливостях мови реплік та арій героїв драми [158]. В індійській драмі арії та репліки чиновників, царів, жерців-

брахманів, філософів переважно виконуються на санскриті (сакральній мові), арії та репліки персонажів «з простого народу» виконуються на пракриті (побутовій мові). В китайській драмі *цзацзюй* з точки зору Чжен Чженьдо також можна спостерігати ряд мовно-лінгвістичних стилістичних паралелей. Для арій та реплік чиновників, імператорів, буддійських ченців, конфуціанських вчених, даоських відлюдників характерний «високий, сакральний» стиль мови *Веньянь яцзи* (букв. *Сакральні ієрогліфи*), арії та репліки «народних» персонажів, переважно виконані побутовим стилем мови байхуа *суцзи*.

Отже, згідно з дослідженням Чжен Чженьдо, в процесі розповсюдження буддійського вчення китайськими літераторами з індійської культури була запозичена жанрова парадигма драматичного мистецтва на рівні ідеї. Але, маємо зазначити, що процес інтеркультурного запозичення базових ідей формування жанрової парадигми китайської драми не можна розглядати як процес «калькування» санскритської драми, адже ступінь китаїзованості запозичених елементів та видозміна жанрової парадигми у процесі запозичення настільки великі, що китайські дослідники почали приділяти увагу дослідженню індійського походження юанської драматургії лише в двадцятому столітті [8].

На сьогодні у китайськомовному науковому середовищі продовжуються дослідження індобуддійської тематики в сюжетах *цзацзюй*, наприклад, у статті Чень Хуна «Юанська драма *цзацзюй* і буддизм» [10] наведені наступні відомості: з-поміж 700 п'єс, написаних за доби Юань (1271–1368), приблизно 50 мали тісний зв'язок з буддизмом, з-посеред ста шістдесяти двох п'єс *цзацзюй*, що збереглися до наших часів, серед яких можна виділити п'ятнадцять драм, на які сильно вплинув буддизм. Автор статті наводить власну класифікацію буддійських *цзацзюй*: п'єси, які розкривають буддійський світогляд, п'єси, в яких розглядається навернення головного персонажу в буддійське вчення; п'єси, в яких розглядаються моральні мотиви; п'єси дія яких відбувається в буддійському монастирі.

Наукова новизна дослідження полягає у всебічному висвітленні проблеми генезису китайської традиційної драми у контексті індійського впливу на формування жанрової парадигми китайської традиційної драми, а також систематизації матеріалу, поданого китайськими дослідниками на китайській мові, досі не перекладеного українською та англійською мовами.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, ми маємо ряд безсумнівних доказів індійського та індобуддійського впливу на формування комплексу драми *цзацзюй*, як і усього комплексу китайської традиційної драми. Сама ідея драматичного дійства зародилася на теренах Індії, згодом, за часів першого тисячоліття нашої ери індійська санскритська драма була експортована на територію Східного Туркестану та на територію південно-східної Азії. Згодом, уйгурський театр мав безпосередній вплив на формування китайського цивілізаційно-культурного середовища, що можна вважати доведеним в контексті фактичного матеріалу, наведеного у роботах китайських дослідників, систематизованого та поданого вище. На процес формування жанрової парадигми китайської драми, зокрема структури системи ампуа індійська драматургія мала безпосередній вплив, також індійського впливу зазнала структура фабули драми, існує значний ряд китайських драм, у яких присутні мотиви китайського буддизму. Безумовно, розвиток китайського театру є не уособленим та абсолютно ізольованим від зовнішнього культурно-цивілізаційного середовища, а крізь призму індійського, навіть і греко-еллінського впливу, є яскравою сторінкою у процесі розвитку світової драматургії.

Література

1. 许地山《梵剧体例及其在汉剧上的点点滴滴》/许地山//《小说月报》十七卷号外,天津:百花文艺,1927年6月。-1页。
2. 廖奔. 从梵剧到俗讲——对一种文化转型现象的剖析/廖奔//文学遗产,北京:文学遗产编辑部,1995年第01期杂志,66-75页。
3. Lüders H. Bruchstücke buddhistischer Dramen. Kleinere Sanskrit-Texte I / H. Lüders. – Berlin: Reinmar, 1911. – 89 pp
4. 耿世民《古代维吾尔语佛教原始剧本〈弥勒会见记〉(哈密写本)研究》/耿世民//文史第12辑,北京:中华书局,1982年。-211-226页
5. 艾坦木·玉赛音,廉敏. 维吾尔族戏剧艺术巡礼——献给国庆五十周年/艾坦木·玉赛音,廉敏//新疆艺术,乌鲁木齐:1999年 第5期。-118页
6. 王国维. 王国维文学论著三种《宋元戏曲考》/王国维-北京:商务印书馆,2001。-205页。
7. 郑振铎. 插图本中国文学史.上./郑振铎-北京:当代世界出版社,2009。-366页。
8. 郑振铎. 插图本中国文学史.下./郑振铎-北京:当代世界出版社,2009。440-
9. 赵艳红. 中国文学/赵艳红-北京:北京中国文史出版社,2014.-443页
10. 陈洪. 元杂剧与佛教./陈洪//文学评论,北京:北京大学出版社2005年06期。-5-14页。

References

1. Xüdeshān. (1927). "fàn jù tǐ lǐ jí qí zài hàn jù shàng de diǎn diǎn dī dī" xiǎoshuō yuè bào", 17, 1 [In Chinese].
2. Liào bēn. (1995) nián Cóng fān jù dào sù jiǎng—duì yī zhōng wénhuà zhuǎnxíng xiànxàng de pōuxī. wénxué yíchǎn, 3, 65-77 [In Chinese].
3. Lüders, H. (1911). Bruchstücke buddhistischer Dramen. Kleinere Sanskrit-Texte [In German].
4. Gēngshímín (1982) "gùdài wéiwú'ěr yǔ fójiào yuánshǐ jùběn 〈mìlè huìjiàn jì〉 (hāmì xiěběn) yánjiū". Wenshi, 12, 211-226. [In Chinese].
5. Ài tǎn mù·yù sài yīn, lián mǐn. 1999 Wéiwú'ěr zú xìjù yìshù xúnlǐ —xiàn gěi guóqìng wǔshí zhōunián/ ài tǎn mù·yù sài yīn, lián mǐn. xīnjīng yìshù, 5, 118 [In Chinese].
6. Wángguówéi. (2001) Wángguó wéi wénxué lùn zhāo sān zhǒng «sòng yuán xìqǔ kǎo». China, Běijīng. Shāngwù yìn shūguǎn. [In Chinese].
7. Zhèngzhènduó. (2009). Chātú běn zhōngguó wénxué shǐ. Shàng. Běijīng, China: Dāngdài shìjiè chūbǎn shè. [In Chinese].
8. Zhèngzhènduó. (2009). Chātú běn zhōngguó wénxué shǐ. Xià. Běijīng, China: Dāngdài shìjiè chūbǎn shè. [In Chinese].
9. Zhào yànhóng. (2014). Zhōngguó wénxué. Běijīng, China: Běijīng zhōngguó wénshǐ chūbǎn shè. [In Chinese].
10. Chén hóng. (2005). Yuán zájù yǔ fójiào. Wénxue pinglun, 6, 5-14 [In Chinese].

Стаття надійшла до редакції 19.02.2019 р.